

Tilburg University

Zuilen en verzuiling in Europa

Hellemans, Staf

Published in:
Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief

Publication date:
1993

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Hellemans, S. (1993). Zuilen en verzuiling in Europa. In U. Becker (Ed.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief* (pp. 121-150). Het Spinhuis.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief

Uwe Becker (redactie)

Het Spinhuis 1993

Amsterdam

Inhoudsopgave

Auteurs	i
Vooraf	iii
A. Preludia	
Ontstaan en karakter van de eerste Noord-Nederlandse staat	1
<i>Siep Stuurman</i>	
Oligarchie, monarchie en democratie	41
<i>Huub Spoormans</i>	
'Dat de evenaar noch naar links, noch naar rechts doorzwikke'.	69
De confessionelen en de moderne natie	
<i>Piet de Rooy</i>	
B. Verzuiling-ontzuiling	
Verzuiling: consensus en controverse	97
<i>Paul Pennings</i>	
X Zuilen en verzuiling in Europa	121
<i>Staf Hellemans</i>	
Continuïteit en verandering in de Nederlandse politiek	151
<i>Philip van Praag</i>	
Van individualisering naar particulier terrorisme	179
<i>Jan van Deth</i>	
C. Landen vergeleken	
Vervagende scheidslijnen:	205
stemgedrag in internationaal vergelijkend perspectief	
<i>Cees van der Eijk</i>	
Xenofobie en nationaalpopulisme in de vergelijking van publieke opinies	227
<i>Paul Dekker</i>	
Abortus als politiek strijdpunt	257
<i>Joyce Outshoorn</i>	
Het centrum van de macht en de macht van het centrum: een vergelijkende analyse van de bijzonderheid van Nederland en de Nederlandse christen-democratie	281
<i>Kees van Kersbergen</i>	
Nationale profielen van Macht	311
<i>Uwe Becker</i>	
Statistische appendix	357
Index	365

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Nederlandse

Nederlandse politiek in historisch en vergelijkende perspectief / Uwe Becker (red.) -

Amsterdam: Het Spinhuis

Met lit. opg./index

ISBN 90-73052-39-4

Trefw.: politicologie

Eerste druk juli 1992

Tweede, herziene en uitgebreide druk, juli 1993

© Copyright 1993 Het Spinhuis Amsterdam

Niets van deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Lay-out: Errol Graf

Druk: Ridderprint

Afwerking: Boekbinderij Van Strien

Uitgeverij Het Spinhuis, Oudezijds Achterburgwal 185, 1012 DK Amsterdam

- Schöffers, I.
1956 'Verzuiling, een specifiek Nederlands probleem.' *Sociologische Gids*, 7, pp. 121-127.
- Scholten, I.
1980 'Does consociationalism exist? A critique of the Dutch experience.' In: R. Rose (ed.), *Electoral participation*. London/Beverly Hills, pp. 329-354.
- Simons, E & L. Winkeler
1987 *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945*. Baarn, Ambo.
- Spoormans, H.
1988 'Met uitsluiting van voorregt'. *Het ontstaan van de liberale democratie in Nederland*. Amsterdam, SUA.
- Steininger, R.
1975 *Polarisierung und integration. Eine vergleichende Untersuchung der strukturellen Versaulung der Gesellschaft in den Niederlanden und in Oesterreich*. Meisenheim am Glan, A. Hain.
- Stuurman, S.
1983 *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen, SUN.
1987 'De Nederlandse staat tussen verzuiling en moderniteit.' In: F. van Besouw e.a. (red.), *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland*. Groningen, Wolters-Noordhoff/Forsten, pp. 263-283.
- Thurlings, J.M.G.
1978 *De Wankele Zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Deventer, Van Loghum Slaterus.
- Verwey-Jonker, H.
1962 'De emancipatiebewegingen.' In: A.N.J. den Hollander e.a. (red.), *Drift en koers*, a.w., pp. 105-125.

Zuilen en verzuiling in Europa

Staf Helleman

Verzuilingstheorie en -onderzoek zijn ontstaan in Nederland in de jaren 1950. Volgens de toenmalige opvattingen bestond het Nederlandse maatschappelijke gebouw uit naar buiten gesegregeerde en naar binnen verharde zuilen, die tesamen het fronton van de Nederlandse politiek zouden dragen. De toonaangevende auteurs zagen in de hun omringende landen wel gelijkaardige fenomenen opduiken, maar hadden daar weinig interesse voor. Hun bekommernis gold Nederland (zie vooral het werk van Kruyt 1957 en Kruyt en Goddijn 1962).

In de volgende veertig jaar is het aantal studies over verzuiling gestaag toegenomen en drong de benadering ook in het buitenland door. Dat laatste gebeurde moeizaam want de particuliere ontstaanscontext – het Nederland van de jaren 1950 – liet diepe sporen na in de omschrijving en aanpak van het fris ontdekte fenomeen. Ten eerste wilde men in Nederland met verzuiling meer dan één ding uitdrukken, namelijk zowel de afschotting van een bevolkingsgroep als de aanduiding van een specifiek ('consociational') politiek régime. Zoals we nog zullen zien, gaan die twee lang niet altijd samen. Ten tweede werd de term overwegend gebruikt als scheldwoord – volgens het adagio 'Ik ben lid van een beweging, jij van een organisatie, hij van een zuil' (Dierickx 1986:510) –, zodat niemand de term op zijn organisatie wezen en achterban wou toegepast zien. Ten derde reserveerden velen de term verzuiling exclusief voor confessionele zuilen, waarmee op een willekeurige manier structureel vergelijkbare netwerken, enkel omdat ze vanuit een andere ideologische grondslag ageerden, uit het onderzoek werden geweerd. Zuilen werden zodoende gereduceerd tot anomalieën in de geschiedenis, wegens bijzondere redenen ontstaan in een religieus gemengd land, gedoemd om te verdwijnen.

Ondanks deze desinteresse voor een ruimere toepassing geraakte de verzuiling als wetenschappelijke invalshoek vanaf het midden van de jaren '60 ook in het buitenland bekend. Vooral in België, en meer bepaald in Vlaanderen, werd de nieuwe benadering gretig opgenomen omdat ze zo goed op de eigen situatie van toepassing leek (De Clercq 1968). Ook in Oostenrijk ging men het verzuilingsperspectief hanteren, doch slechts in geringe mate. Men had er reeds een eigen terminologie ontwikkeld en men verkoos het eigen produkt ('Lager') boven de import. Tenslotte drong via het politicologische werk van de Nederlanders Daalder (1966, 1971) en Lijphart (1968, 1969) de verzuilingsbenadering ook door in de Angelsaksische wereld. De Amerikaanse polito-

loog Lipset en zijn Noorse collega Rokkan hanteerden het verzuilingsperspectief in een baanbrekend artikel over partijvorming (1967). Rokkan zelf schreef kort voor zijn dood een kort, programmatisch gebleven artikel, waarin hij voorstelde verzuiling als een algemene categorie te beschouwen (Rokkan 1977).

In dit artikel wordt voorgesteld verzuiling in de zin van Rokkan te hanteren als een algemeen begrip en als een algemene benadering en zich dus niet uitsluitend te fixeren op Nederland en op confessionele zuilen. Wanneer men immers buiten Nederland op zoek gaat naar zuilen blijkt snel dat zij meermaals en relatief verspreid over Europa voorkomen. Om deze centrale stelling te onderbouwen, zal ik, zonder uitpuutend te willen zijn, zo dadelijk een korte beschrijving geven van een aantal zuilen in enkele landen. Vervolgens zal ik enkele consequenties bespreken van deze relatief frequente aanwezigheid voor de theorievorming rond verzuiling. In het bijzonder zou ik willen argumenteren dat men een onderscheid moet maken tussen de verzuiling van een bepaalde bevolkingsgroep, de segmentering van een hele samenleving in – al dan niet verzuilde – submaatschappijen en de politieke pacificatie van zulke submaatschappijen in een consociationele democratie. In Nederland kwamen die drie niveaus tot 1960 weliswaar samen voor – en doopte men het geheel verzuiling. Elders was dat echter vaak niet het geval. Zo zijn de Franse communisten wel verzuild te noemen, maar niet de Franse samenleving en was de Oostenrijkse samenleving tussen de twee wereldoorlogen wel verzuild, maar niet gepacificeerd. Een zuil kan alleen recht op staan. En wanneer er meerdere zuilen zijn, hoeven ze nog niet verbonden te zijn door een fronton.

Verzuiling: één vorm van segmentatie (segregatie)

Vooraleer met de Europese rondgang te beginnen is het noodzakelijk eerst een scherpe definitie van zuilen op te stellen. Zoals de metafoor aangeeft, verwijst verzuiling naar gesegregeerde of gesegmenteerde groepsvorming. Nu blijkt bij enig nazicht dat er heel wat termen in omloop zijn die refereren naar vormen van gesegmenteerde groepsvorming. Elke term stelt daarbij andere aspecten van die groepsvorming in het licht. Bij de zuilen wordt vooral het verharde, georganiseerde karakter van de subcultuur benadrukt. Bij het uit Oostenrijk afkomstige 'Lager'-begrip ligt het accent, getrouw de Oostenrijkse geschiedenis, op het krijgshaftige karakter en niet op de organisatorische vormgeving van het kamp (cfr. infra). In het Franse taalgebied bezigt men vooral de noties 'familles politiques' en 'familles spirituelles', een nogal onbepaalde manier om ideologische verwantschap uit te drukken. Behalve deze specifieke benamingen, die in hun respectievelijke taalgebied gangbaar zijn, zijn er ook een aantal algemene termen in omloop zoals ghetto, blok, sfeer en

bekentenisgemeenschap ('Gesinnungsgemeinschaft'). Stuurman (1983:60) gebruikt sommige ervan met de bedoeling de betekenis van zuilen tot godsdienstige blokken te kunnen beperken. Door sociologen en politologen werden nog andere uitdrukkingen gelanceerd, zo bijvoorbeeld 'parti-société' (Kriegel 1985:143 met betrekking tot het Franse communisme), sociaal milieu (Lepsius 1966:382-392), 'Schliessung' (FX. Kaufmann wees me daarop), submaatschappij (Altermatt 1980:170-172). En uiteraard is er nog het veel gebruikte (politieke) subcultuur (Almond 1970:45-49). Dat er zoveel uitdrukkingen in omloop zijn, is een teken dat gesegmenteerde groepsvorming veel voorkomt. Maar het stelt ook de vraag of de keuze voor de verzuilingsbenadering meer is dan een vorm van conformisme aan de nu eenmaal in Nederland gangbare benaming, of sterker nog als een uiting van Nederlands(talig) chauvinisme.

Om de optie, die we hier voor de verzuilingsbenadering maken, uiteindelijk te verantwoorden, is in de grond een globale en systematische theorie nodig van de verschillende vormen, die segmentatieprocessen kunnen aannemen. Het fenomeen van de verzuiling zou dan in zo'n theorie gesitueerd dienen te worden. Een dergelijke theorie is er bij mijn weten niet. Om te beginnen lijkt het nuttig territoriale (zoals federalisme) van niet-territoriale segmentatie te onderscheiden (Lehmbruch 1967:33-37; Kriesi 1990). Niet-territoriale, op ideologische en sociaal-culturele grondslag stoelende segmentatie kan zelf nog op velerlei manieren plaatsvinden (ethnische culturen, religieuze sekten, sociale milieus zoals het burgerlijke milieu of het arbeidersmilieu in de 19de eeuw, zuilen). In het algemeen kan men subculturele identiteitsvorming en organisatorische verankering als twee belangrijke dimensies van zulke niet-territoriale segmentatie beschouwen. Zuilen kunnen dan in een eerste ronde gedefinieerd worden als die niet-territoriaal gesegmenteerde groepsvormen waarbij een uitgesproken en relatief gesloten subcultuur gecombineerd wordt met een uiterst omvangrijk en goed gestructureerd netwerk van organisaties. Normaal volstaat deze definitie. Voor een gedecideerd gebruik bij internationaal-vergelijkend onderzoek blijft ze echter te vaag. Wat is een uitgesproken en relatief gesloten subcultuur? Vanaf wanneer is het netwerk van organisaties voldoende omvangrijk en goed gestructureerd te noemen? Men zou de comparatist snel kunnen verwijten overal zuilen te willen zien, ook daar, waar er geen zijn. Omdat door de verzuilingsdeskundigen het organisatorische luik traditioneel dik in de verf wordt gezet en deze dimensie zich ook het beste leent voor precisering, zou ik de organisatievereisten nog willen specificeren met drie kenmerken. De centrale zuilorganisaties dienen over een wederzijds erkend monopolie op hun domein te beschikken (dus één partij, één vakbond, maar niet vele). De organisaties mogen niet louter afgeleiden zijn van een moederorganisatie, maar dienen een domeinspecifieke werking te ontplooiën. Ten slotte moet de zuil in het politieke domein vertegenwoordigd zijn door een

eigen zuilpartij. Samengevat geeft deze precisering van de organisatorische dimensie volgende definitie: een zuil is een ideologisch en subcultureel geïntegreerd netwerk van meerdere, domeinspecifieke, met een representatie-monopolie uitgeruste organisaties, waaronder een politieke netwerkpartij (Hellema 1990:23-27).

Deze (tweede) definitie is strenger dan de meeste andere die in omloop zijn. Zo vallen de subcultureel gedragen organisatienetwerken in Nederland van de vrijzinnige protestanten, de humanistische atheïsten, de joden en het Leger des Heils, die bij Kruyt en Goddijn (1962:237-239) allemaal kleine zuiltjes worden genoemd, met deze definitie uit de boot. Ze missen een politieke partij en ontberen dus politiek-maatschappelijke slagkracht. Van de meeste kan ook niet worden gezegd dat ze domeinspecifieke en monopolistische organisaties uit meerdere domeinen samenbrengen. Het grotere onderscheidingsvermogen van deze definitie maakt het nu echter mogelijk Europa – en eventueel de wereld – uit te kammen naar zuilen.

Nederland

Als ijkpunt voor de verkenning naar zuilen in andere landen beginnen we met het geboorteland van de verzuilingstheorie, Nederland. Gewoonlijk onderscheidt men in dit land vier zuilen.

Het startschot voor de verzuiling werd gegeven door de gereformeerden, de meer fundamentalistisch georiënteerde protestanten.

Geërgerd door de uitbreiding van de neutrale staatsschool en de modernistische leiding van de Hervormde Kerk splitsten zij zich in de jaren na 1870 af en vormden zij onder leiding van de predikant Abraham Kuyper een eigen, gesloten gemeenschap. Tegenover de aanpassing van het geloof en van het gedrag aan de eisen van de moderne samenleving proclameerden zij 'soevereiniteit in eigen kring'. Te dien einde stichtten zij eigen scholen, een Anti-Schoolwetverbond, een eigen partij (de Anti-Revolutionaire Partij, ARP), een eigen kerk, een eigen universiteit (de Vrije Universiteit van Amsterdam), een eigen vakbond enzovoorts. Alhoewel zij in religieus en politiek opzicht een minderheid bleven, oefenden de gereformeerden toch een grote invloed uit. Haar leider Colijn domineerde de politiek in het interbellum. De gereformeerden werden het voorbeeld voor de zuilvorming van de Nederlandse katholieken. Deze richtten op hun beurt, nadat de kerkhiërarchie in 1853 was hersteld en het kerkelijke apparaat in de daaropvolgende decennia weer was opgebouwd, rond en na de eeuwwisseling een hele reeks katholieke massa-organisaties op: een partij, een vakbond, een Katholieke Radio Omroep en allerlei stands-organisaties. (Thurlings 1978). Door de eeuwenlange marginalisering van de

Nederlandse katholieken kwam de grote doorbraak er eerder laat, namelijk na 1918. De katholieke partij werd in 1918 de grootste van het land. Ook op straat lieten de katholieken zich van dan af in groots opgezette processies, bedevaarten en massamanifestaties gelden. Na de tweede wereldoorlog klommen zij in de eertijds protestantse natie verder op tot de machtigste groep van het land (droeg dit feit bij tot het ontstaan van de verzuilingstheorie?). De katholieke subcultuur bleef werkzaam en het organisatienetwerk bereikte een omvang en vullingsgraad als nooit tevoren (een overzicht van het na-oorlogse organisatienetwerk geven Duffhues e.a. 1985). De jaren '60 brachten echter een diepe crisis en in de daaropvolgende jaren desintegreerde de katholieke zuil snel.

De verzuiling van de Nederlandse socialisten is meer omstreden. Nochtans konden ook zij voor 1945 bogen op een imposant netwerk en een indringende subcultuur. Naast de partij en vakbond (Nederlands Verbond van Vakverenigingen, NVV) trof men onder meer een socialistische jeugdbeweging (de Arbeidersjeugdcentrale, AJC) aan, een sportbond (de Nederlandse Arbeiders-sportbond), een Bond voor Arbeiderscoöperaties, een Centrale Arbeiders-verzekerings- en Depositobank, een vormingsinstituut en een Vereniging voor Radio Amateurs (VARA). (Van Hulst e.a. 1969:139-146 en Van Thijn 1976). De zuilvorming gaf echter geen volledige voldoening omdat ze de socialistische aanhang wel beter omkaderde, maar niet in aantal verruimde. 'De rooie familie' bleef tot 1939 verstoken van de nagestreefde beleidsparticipatie. Mede als gevolg van de eenheidservaringen tijdens de oorlog gooiden de socialisten het daarom na 1945 over een andere boeg. Men zag af van het legertje zuilorganisaties en lanceerde een vernieuwde progressieve partij, een samengaan van de vroegere socialisten, links-liberalen en progressieve onafhankelijken van christelijke strekking. Maar de 'Doorbraak' naar de christelijke werknemers mislukte in eerste instantie en de socialisten werden willens nillens teruggedreven in hetgeen restte – en dat was niet veel meer – van de vooroorlogse zuil. Pas in de jaren 1960-70 werd in een nieuw politiek klimaat de langverwachte electorale verruiming tesamen met de ontzuiling bereikt.

De liberalen zijn slechts minimaal verzuild geraakt. Er was, zeker vroeger, een herkenbaar liberaal milieu en naast de partij waren er nog ettelijke liberaal getinte organisaties actief, bijvoorbeeld een werkgeversorganisatie, een middenstandsbond, een boerenbond, media (AVRO, kranten). Het onderling verband tussen deze organisaties was echter gering (Lijphart 1971:27-28).

De eerste verruiming: vier verzuilde naties?

De Nederlandse sociologen hebben in de jaren '50 het verzuilingsthema gepromoveerd van een in Nederland sociaal gangbaar begrip tot een sociologisch

onderzoeksveld. Hun discussie betrof hoofdzakelijk drie aspecten. Ten eerste hoe men zuilen en verzuiling wetenschappelijk diende te omschrijven met daaraan gekoppeld de vraag hoeveel zuilen er in Nederland waren en of de socialisten ook verzuild waren. Ten tweede werd veel aandacht besteed aan inventariserende beschrijvingen van de zuilen. Vooral Kruyt heeft hier verdienstelijk werk verricht (Kruyt en Goddijn 1962). Ten derde zocht men naar een passende verklaring. Diegenen met een positief oordeel beschouwden verzuiling als de resultante van een emancipatieproces van achtergestelde groepen (Rogier 1956). De zuilcritici zagen sociale controleprocessen van organisatorische elites aan het werk (Van Doorn 1956). Met de fundamentele veranderingen in het maatschappelijk klimaat en in het bijzonder met de spectaculaire ontzuiling doken in de loop van de jaren '60 nieuwe zienswijzen op zoals de defensietheorie, klassetheorie en moderniseringstheorie (zie Pennings in deze bundel).

Voor de comparatieve studie van de verzuiling was de inbreng van de politologen Daalder en Lijphart belangrijker. Zij waren internationaal georiënteerd, schreven ook vaak in het Engels, en beschouwden dus het Nederlandse politieke systeem vanuit een vergelijkende optiek. Hun grondvraag luidde: waarom was de Nederlandse democratie stabiel en dat in een samenleving die intern dermate verdeeld was (zie het overzicht van Daalder 1984). In het bijzonder Lijphart presenteerde de Nederlandse verzuiling – maatschappelijke segmentatie met politieke samenwerking aan de top – als een casus van de 'consociational democracies' (Lijphart 1968, 1969). Rond dezelfde tijd verschenen er ook over België, Oostenrijk en Zwitserland studies met gelijksoortige stellingen (door resp. Lorwin, Lehmbruch en Steiner; zie Mac Ray 1974 waarin een aantal papers over deze vier landen werden verzameld). Het gevolg was dat verzuiling, op gezag van deze internationaal gerenommeerde politologen, niet langer als uniek voor Nederland gold (al neigt Stuurman 1983 nog in die richting). De nieuwe 'communis opinio' onder sociologen werd dat verzuiling zich beperkt tot kleine landen, met name tot België, Nederland, Oostenrijk en Zwitserland. Met uitzondering van Steininger (1975, 1977) en Righart (1986) leidde dit echter niet tot vergelijkende historische of sociologische analyses naar de zuilen in deze landen.

België

In geen enkel ander land buiten Nederland werd zoveel over verzuiling geschreven als in België, al is dat dan hoofdzakelijk Vlaanderen. De verzuiling is er zeer ver doorgedrongen in het politiek en maatschappelijk weefsel. De drie traditionele ideologische stromingen, de katholieke, de socialistische en de liberale, zijn alle drie verzuild geraakt. In de jaren 1930 werd er ook gewerkt

aan de uitbouw van een Vlaams-nationalistisch zuiltje. Bovendien wisten de netwerken zich, in tegenstelling tot Nederland, ook nog na 1960 organisatorisch te versterken.

De verzuiling van de katholieken is, zoals in Nederland, het best gedocumenteerd (Dobbelaere 1982; Billiet 1988). Anders dan in Nederland vormden de katholieken in de Zuidelijke Nederlanden, die na de scheiding met het Noorden uitgegroeid waren tot een bolwerk van de Contrareformatie, de grote meerderheid. Niettemin trokken ook zij na 1880 in snel tempo rond de kerk een hele serie profane massaorganisaties op (een case-study van het bisdom Gent levert Art 1977:241-349). De minderheidspositie van de katholieken vormt dus, in tegenstelling tot wat de Nederlandse aanhangers van de emancipatietheorie poneerden, geen basisvoorwaarde voor verzuiling. Belangrijker zijn enerzijds de mogelijkheden, die de moderne samenleving bood (groter mobilisatie- en organisatievermogen) en anderzijds de bedreigingen, die er in de ogen van de katholieken van uitgingen (secularisatie, opkomend socialisme). Door deze doorgedreven verzuiling heeft het Belgische katholicisme zijn dominante positie in België weten te behouden. Beslissend voor dit succes was de uitbouw van standsorganisaties voor arbeiders, boeren en middenstanders. Nu waren zulke standsorganisaties in de meeste landen (waaronder Nederland) een karakteristiek bestanddeel van het katholieke organisatieleven. In katholieke kring zag men hierin een middel om, in een tijd van hoogoplaaiende sociale tegenstellingen, toch alle sociale lagen onder katholieke vlag geschaard te houden (zie De Rooy in deze bundel). Nergens stonden deze standsorganisaties echter sterker dan in België. Zij speelden een toonaangevende rol in de katholieke partij. Vooral de standsorganisaties van katholieke arbeiders en boeren groeiden daarbij uit tot ware subzuilen, hechte en wijdvertakte netwerken van ledensterke massaorganisaties. De christelijke arbeidersbeweging (ACW) bijvoorbeeld overkoepelt nog steeds massaorganisaties als een vakbond (ACV), ziekenfondsen (LCM), een coöperatief verbond (Arcopar) en socio-culturele organisaties voor mannen, vrouwen en jongeren (resp. KAV, KWB en (V)KAJ) (Gerard 1991). Die invloed van de standsorganisaties is de laatste decennia ook niet verminderd. De Belgische socialisten staan qua verzuiling niet ver achter op hun grote concurrent, de katholieken. Terwijl het Nederlandse socialisme relatief laat en aarzelend van wal stak en als politieke kracht lange tijd met een derde of vierde plaats genoegen moest nemen, wierp het Belgische socialisme zich vanaf de jaren 1890 op tot dé uitdager van de katholieke meerderheid. De Belgische Werklieden Partij boekte vanaf 1893, toen het algemeen (nog meervoudig) stemrecht werd ingevoerd, hoge verkiezingsscores. Met 39,4% in 1925 behaalde zij zelfs één enkele maal meer dan de katholieken. Vanaf 1915 maakte zij regelmatig deel uit van de regering. Zij leidde voor 1914 driemaal een algemene

staking en dwong daarmee het algemeen enkelvoudig stemrecht af. Zij gaf met de Duitse socialisten leiding aan de internationale arbeidersbeweging. Haar vakbond, ziekenfonds en coöperatieve waren tot 1940 de grootste van het land. Veel meer dan bij de katholieken, waar de kerk de centrale organisatie vormde, gaf de politiek bij de socialisten de toon aan. Dat werd nog bevorderd door het feit dat de BWP geen zelfstandige organisatie was met individuele leden maar gewoon de koepel van de uiteenlopende socialistische verenigingen. Op lokaal vlak vormden de partijpolitieke afdeling, de coöperatieve, het ziekenfonds, de vakbond, de vormingsorganisatie, de jeugdbeweging, de sportvereniging, enz. – vaak geleid door dezelfde mensen – tezamen de politieke partij. De Belgische socialisten waren trots op hun omvangrijke en bijzonder hecht geïntegreerde zuil. Na 1945, toen de partij een ledenpartij werd en de communisten tijdelijk invloed hadden, werd de zuilstructuur aangepast, maar de zuilidee werd niet opgegeven. Terwijl de Nederlandse socialisten verwoed bleven zoeken naar de uitblijvende verkiezingsoverwinning en de 'Doorbraak' riskeerden, waren de Belgische socialisten er tot in de jaren '60 heilig van overtuigd dat een brede en soliede organisatievorming (verzuiling) de voorwaarde vormde voor het electorale succes. Zo bleef in België het socialistische zuilnetwerk tot op de dag van vandaag bestaan zonder serieuze averij op te lopen (Van Haegendoren en Vandenhove 1983 geven een overzicht van de huidige situatie). Zoals in Nederland werden de andere politieke stromingen ook in België onder de druk van de massieve verzuiling van katholieken en socialisten in de richting van zuilvorming gedreven. Zo gingen een aantal liberalen, uit schrik te eindigen als een 'état-major sans soldats' (Goblet d'Alviella in 1894, geciteerd in Miroir 1982:62-63), hun partij flankeren door een liberale vakbond, een liberaal ziekenfonds en een resem kleinere liberale culturele verenigingen (Langendries 1989). De kleinere omvang van het netwerk, de lagere ledenaantallen en het koelere klimaat tussen de partij en de vaak meer sociaal gerichte zuilorganisaties geven aan dat de verzuilingsstrategie hier niet met volle overtuiging werd doorgevoerd.

Binnen de Vlaamse beweging tenslotte ontwikkelde zich tussen de twee wereldoorlogen een meer radicale, Vlaams-nationalistische strekking, die in de jaren '30 eveneens de verzuilingstoer opging. Het was zoals bij de socialisten en de liberalen opnieuw de partij, in dit geval het Vlaams Nationaal Verbond (VNV), die vanaf 1933 als focus ging fungeren voor een aantal Vlaamse-nationalistische organisaties: zoals het Vlaams Nationale Syndikaat, de Vlaams Nationale Mutualiteiten, de Vlaamse Nationale Radio Omroep en het Algemeen Vlaamsch Nationaal Jeugdverbond. De impact van dit zuiltje was meestal verwaarloosbaar, maar in sommige streken en gemeenten groeide het toch uit tot een directe concurrent van de katholieke zuil. Met de Duitse nederlaag werd het collaborerende Vlaams-nationalistisch zuiltje ontmanteld.

Brokstukken ervan bestaan echter nog steeds. Zij hebben zich de laatste jaren geschaard achter de nieuw-rechtse partij Vlaams Blok.

Oostenrijk en Zwitserland

Oostenrijk is het best te vergelijken met België. Het katholieke meerderheids-katholicisme verzuilt rond de eeuwwisseling en domineert tot in de jaren '60 het politieke gebeuren. Daartegenover staat een eveneens verzuild, sterk anti-klerikaal en socialistisch blok. Het is dan ook niet te verwonderen dat men in Oostenrijk een eigen variant van de verzuilingstheorie heeft ontwikkeld. In plaats van zuilen spreekt men er sinds de jaren 1950 over de 'Lager', over de katholieke, socialistische en (in mindere mate) liberaal-nationale kampen (zie vooral Wandruszka 1954; kritisch Fritzl en Uitz 1975). Het militante 'Lager'-begrip werd door de historicus Wandruszka om historische redenen bewust als het meest treffende uitgekozen. In het interbellum woedde immers tussen de katholieke en socialistische kampen jarenlang een latente burgeroorlog (met ondermeer aan beide zijden grote paramilitaire organisaties). In 1934 schakelde Dolfuss, de leider van de katholieken, dan de socialisten met geweld uit. Hij installeerde een autoritaire standenstaat, die in 1938 met de 'Anschluss' bij Nazi-Duitsland ten onder ging. Dat de 'Lagertheorie' in dezelfde na-oorlogse tijd ontstond als de verzuilingstheorie, was geen toeval. Ondanks de dictatuur en de oorlog bleek bij de verkiezingen, zeker vanaf 1949, de frappante continuïteit met de vooroorlogse politieke verhoudingen. Zoals in Nederland (en in België) was de interne samenhang van de kampen nog zo sterk dat ze na de oorlog weer opdoken. Geschrokken door de rampzalige gevolgen van de vooroorlogse confrontatiekoers, werd het pluralisme er nu eveneens positiever beoordeeld en opteerde men er voor een politiek van vreedzame concurrentie en van politieke samenwerking aan de top (een 'Grote Coalitie' van katholieken en socialisten regeerde Oostenrijk van 1945 tot 1966).

Zowel de 'Lagermentalität' als het netwerk van 'Lager'-organisaties bleven dus na 1945 het maatschappelijke leven beheersen. Voortgaande op de uitlatingen van Draxler, een vooraanstaand lid van de socialistische partij, speelden zij in het begin van de jaren '80 nog steeds een belangrijke rol: 'In alle levenssferen', stelde hij, 'wordt Oostenrijkers de vraag gesteld voor welk 'Lager' ze kiezen. Dat gebeurt op het werk en in de vrije tijd. Als je een auto hebt en lid wilt worden van een vereniging voor automobilisten, dan kun je kiezen uit een socialistische of een confessionele club. Dat is met alles zo. Wie aan sport wil doen, moet kiezen, als je naar de schouwburg gaat ook. Er is geen tussenweg en ook geen uitweg. En als je dan een paar jaar lid bent van de sportclub waar het vanzelfsprekend is dat je lid bent van de SPÖ (Sozialdemo-

kratische Partei Österreichs, SH), dan word je zelf ook lid. Dat ligt voor de hand. De 'Verlagerung' is een heel essentieel kenmerk van het sociale leven in dit land' (geciteerd in De Wolff 1984:7). Overeenkomstig de indringende betekenis van de 'Lager' in de Oostenrijkse maatschappij zijn de twee grote zuilen dan ook krachtig georganiseerd (zie vooral Luther 1992:46-71). Zowel de christelijk-conservatieve ÖVP (Österreichische Volkspartei) als de SPÖ zijn nog steeds massapartijen met 500.000 of meer leden en een leden/kiezers-ratio van om en bij de 30%. Ter vergelijking, eind 1989 telden de partijen in Nederland allen samen een goeie 350.000 leden (Deschouwer en Koole 1992: 334). Beide partijen zijn de centrale actoren in hun respectievelijke netwerk van zuilorganisaties. Na 1945 werden de richtingsvakbonden weliswaar afgeschaft ten voordele van het algemeen vakverbond ÖGB (Österreichische Gewerkschaftsbund). Toch is de zelfstandig georganiseerde meerderheidsfractie van deze ÖGB nog steeds eng verbonden met de socialistische partij, terwijl de christelijke minderheidsfractie al even sterk geaffilieerd is met de ÖVP. Het omgekeerde is het geval bij de Kamers van Landbouw en van Economie. Daar leunen de meerderheidsfracties bij de ÖVP aan en de minderheidsfracties bij de SPÖ. Omdat door deze federaties van fracties de wederzijdse isolatie van het organisatienetwerk doorbroken wordt, acht Lehmbuch het etiket zuil niet meer van toepassing in het Oostenrijk na 1945 (Lehmbuch 1984:472-477). Dat lijkt me wat overdreven. Niet alleen zijn de fracties binnen de Kamers en de ÖGB goed herkenbaar omdat ze intern apart georganiseerd blijven. Naast deze fracties en de partijen zijn er in hun 'Vorfeld' of 'Umfeld' nog een ganse reeks zuilorganisaties actief (van oorlogsslachtoffers over automobilistenbonden tot verenigingen voor postzegelverzamelaars). Sommige ervan lijken trouwens goed te boeren, getuige de socialistisch georiënteerde 'Arbeitsgruppe für Sport und Körperkultur', die van 258.000 leden in 1957 opklom tot 1.080.000 in 1990 (Luther 1992:54). Het zuilnetwerk mag dan nog zo indrukwekkend zijn, het neemt niet weg dat ook in Oostenrijk de 'Lagermentalität' en de bindende kracht van de politieke partijen vooral de laatste jaren sterk zijn afgenomen (Plasser e.a. 1992).

Terwijl de Oostenrijkse samenleving alle trekken heeft van een verzuilde samenleving zonder echter in het interbellum een consociationele democratie te zijn, is Zwitserland sinds lang wellicht het beste voorbeeld van consensus-democratie dat men kan vinden, doch zonder dat de verzuiling er (ooit) overheerst(e). Zeker is er ook in Zwitserland een zekere mate van zuilvorming geweest. Historisch onderscheidt men in Zwitserland drie grote ideologische stromingen: de liberale 'Freisinn', die de voorbije 200 jaar de bovenhand had, de katholieke conservatieven en de socialisten. Vooral de laatste twee richtten, zoals in een aantal andere landen, na 1880 tal van zuilorganisaties op: partij, vakbond, turn-, schutters- en muziekverenigingen, een eigen pers (voor de

katholieke zuilvorming, zie Righart 1986:87-131). De laatste decennia zijn deze zuilen opnieuw verzwakt. Van de organisaties met enig gewicht onderhouden nog alleen de vakbonden verzuilde partijpolitieke bindingen (Steiner 1974:65-66). Op geen enkel moment heeft deze zuilvorming echter de vormgeving van de Zwitserse politiek beslissend beïnvloed (Lehmbuch 1967; Steiner 1974; Kriesi 1990). Zwitserland is een land met meerdere, elkaar doorkruisende scheidslijnen, waarbij taal en regio meer nog dan religie en klasse primeren. De staat is, ook na de oprichting van de bondsstaat in 1848, altijd in verregaande mate gefederaliseerd geweest: het politieke leven werd en wordt er goeddeels gevoed vanuit het kantonale niveau. De verdeeldheid in de kantons en in het bijzonder op bondsstaatsniveau heeft bovendien van oudsher de besluitvorming via consensus bevorderd (zie ook Daalder 1971). Zo zetelen de vier grote partijen samen in de federale regering en wordt het voorzitterschap om de beurt uitgeoefend. Zwitserland is dus sterk gesegmenteerd en zeer op consociationele besluitvorming gericht, maar zowel het één als het ander dateren van voor de tijdelijke opgang van de verzuiling van katholieken en socialisten en blijven ook na het verval van de zuilen typische kenmerken van de Zwitserse democratie.

Een tweede verruiming: het programma van Rokkan

Via de 'consociational democracy'-theorie werden de sociologen in Nederland en België, die de zuilen op zich bestudeerden, er dus toe gebracht verzuiling niet meer als uniek voor Nederland te beschouwen. De nieuwe regel werd nu dat verzuiling het apanage was van een aantal kleine landen, te weten België, Nederland, Oostenrijk en Zwitserland. Zoals gezegd heeft Stein Rokkan in 1977 voorgesteld om verzuiling algemener op te vatten, met name als de vaste koppeling van 'cleavage-specific organisations active in the corporate channel and party organisations mobilizing for electoral action' (Rokkan 1977:565). Met vele andere politologen onderscheidt Rokkan namelijk twee componenten in de hedendaagse politiek. Er is het electorale luik waarin politieke partijen via verkiezingen met elkaar wedijveren om de politieke macht. En er zijn de belangengroepen die, in wat Rokkan het corporatieve kanaal noemt, burgers trachten te mobiliseren om druk uit te oefenen op het overheidsbeleid. Het gebeurt regelmatig dat partijen met belangengroepen samenwerken om een gemeenschappelijk politiek doel te bereiken. In sommige gevallen, wanneer partijen en belangengroepen ideologisch dicht bij elkaar aanleunen – zich op dezelfde scheidslijn bewegen –, krijgt die samenwerking het karakter van een vaste, exclusieve koppeling. Dan is er sprake van verzuiling. In het kleine, programmatische artikel suggereerde Rokkan tevens dat er inzake verzuiling

verschillende types van actoren actief kunnen zijn (culturele zoals kerken en ethnische groepen naast politieke partijen en sociaal-economische organisaties als vakbonden en boerenbonden) en dat sommige tegenstellingen (religieuze en economische) gemakkelijker tot zuilvorming aanleiding geven dan andere (Rokkan vernoemt de territoriale tegenstellingen). Door zijn plotselinge dood heeft Rokkan dit programma niet meer kunnen uitvoeren. Het zou nochtans de moeite lonen want, zoals de comparatist bij uitstek al aangaf, zijn er in meerdere landen van Europa subcultureel gedragen organisatienetwerken (geweest), die in niets verschillen van hetgeen men in Nederland en België zuilen noemt. Zo bijvoorbeeld in het Duitsland van voor 1933.

Duitsland

Dat politieke partijen in maatschappelijke structuren wortelen – een basisgedachte van het verzuilingsonderzoek –, is ook onder Duitse wetenschappers bekend. Meestal onderscheidt men in het vooroorlogse Duitsland vier grote 'sociale milieus', een protestants-conservatief, een (protestants-)liberaal, een katholiek en een socialistisch. Niet alleen de politieke activiteiten, maar ook veel van het sociale en culturele verenigingsleven voltrok zich binnen de grenzen van die sociale milieus (Lepsius 1966; Ritter 1985:49-84). Het vooroorlogse Duitsland was dus ook sterk getekend door niet-territoriale segmentatie. In twee gevallen – bij de katholieken en de socialisten, de meest homogene subculturen – gebeurden die subculturele identiteitsvorming en die organisatieuitbouw op zo'n omvattende en gesystematiseerde wijze dat er regelrechte zuilen uit resulteerden (zie reeds de opmerking van Lehmbruch 1967:35).

De Duitse katholieken, die met een goede 35% een vergelijkbaar aandeel in de bevolking hadden als de katholieken in Nederland, zijn met de Nederlandse gereformeerden in Europa de eersten geweest, die de verzuilingsstrategie – de systematische organisatie van de subcultuur – massief hebben aangewend. De katholieke zuilvorming bereikte er zijn hoogtepunt reeds voor het uitbreken van de eerste wereldoorlog. De katholieken hadden daartoe de nodige motieven want de 'Kulturkampf', die het katholicisme in de jaren 1870-1880 met Bismarck en de Pruisisch-Duitse staat uitvocht (zie De Rooy in deze bundel), mobiliseerde de katholieken tot op de laatste man. In tegenstelling tot hun Nederlandse geestesgenoten beschikten zij ook over de middelen om snel tot verzuiling over te gaan. De Duitse katholieken dienden geen eeuwenlange marginalisering te boven te komen – de katholieke gebieden waren immers voor 1800 altijd zelfstandige en welvarende vorstendommen geweest. Tijdens, maar vooral na de 'Kulturkampf' (vanwege de eerst restrictieve

wetgeving) werd bijgevolg naarstig getimmerd aan een netwerk van katholieke organisaties. Het kreeg een eigen naam, 'Verbandskatholicismus', organisatie-katholicisme (Gabriel en Kaufmann 1980; Sperber 1984).

De 'Zentrumsparlei', waarvoor eind 19de eeuw 70 à 80% van de katholiek gedoopten stemden, fungeerde als politieke arm van dit organisatiekatholicisme. Vak- en boerenbonden organiseerden de katholieken op sociaal-economisch vlak. En al waren zowel partij als vak- en boerenbonden officieel en zeer tegen de zin van het Vaticaan interconfessioneel, toch waren meer dan 80% van de leden en zo goed als de gehele leiding van deze organisaties katholiek. Daarnaast opereerden nog tal van andere organisaties zoals de 'Görres-Gesellschaft', de 'Augustinusverein für die katholische Presse', een Caritasverbond, talloze stands- en beroepsorganisaties (o.a. Kolpingverenigingen, katholieke bonden voor leraars en dienstpersoneel) en een Sint-Ceciliabond. De grootste was de vormingsorganisatie 'Volksverein für das katholische Deutschland', die in 1913 meer dan 800.000 leden telde. Na de eerste wereldoorlog werd de onenigheid in de katholieke zuil steeds groter – hij deelde in de algemene malaise van de republiek van Weimar –, maar het was wel Hitler, die vanaf 1933 de katholieke zuil met geweld ontbond. Na 1945 werd besloten enkel nog de kerkelijke organisaties herop te bouwen, maar niet meer de katholieke zuil met zijn sociale en politieke organisaties. Het kan een reden zijn waarom het verzuilingsonderzoek aan deze zuil tot dusver geen aandacht heeft geschonken.

De evolutie van het georganiseerde socialisme in Duitsland vertoont heel wat parallellen met de zojuist geschetste ontwikkeling van het Duitse katholicisme. Zware politieke repressie (de 'Sozialistengesetze' van 1878 tot 1891) gecombineerd met het begin van een sociaal zekerheidstelsel – het beroemde 'Zucker und Peitsche' van Bismarck – konden het opkomende socialisme niet breken. Integendeel ging de socialistische arbeidersbeweging, van zodra de repressie verminderde, in de arbeidersmilieus over tot de snelle ontplooiing van een heel organisatienetwerk. Naast de reeds in 1875 gestichte partij SPD ('Sozialdemokratische Partei Deutschlands') werd in 1890 een overkoepelende socialistische vakbond, de 'Generalkommission der Gewerkschaften Deutschlands', opgericht. In hetzelfde decennium zagen nog tal van andere socialistische massa-organisaties het licht: een bond van arbeiderszangers (1892), van arbeidersturners (1893) en van cyclisten (1893, maar wegens verbod van de overheid heropgericht in 1897), een arbeiderszwembond (1897). Na 1900 werd deze trend naar centralisatie van socialistische activiteiten in domeinspecifieke organisaties doorgetrokken: een Geheelonthoudersbond werd opgericht in 1903, de Natuurvrienden in 1905, een atletiekverbond in 1907, de 'Arbeitersamariterbund' (voor eerste hulp bij ongevallen) in 1909 (Lidtke 1985:26-34). De Duitse arbeidersbeweging werd in die jaren zowel ideologisch als organisatorisch hét model, waarnaar de andere arbeidersbewegingen in

Europa zich richtten. Na 1918 werd dit netwerk van organisaties nog beter georganiseerd en groeiden vooral de ledenaantallen nog fors aan. De sociaal-democratie bevond zich immers niet langer in de halve illegaliteit. In 1933 echter, toen Hitler aan de macht kwam, werden de organisaties verboden en veel diepgaander vernietigd dan de zuilorganisaties van het katholicisme, waar een aantal zich konden terugplooien op religieuze verdieping rond de niet verboden kerk. Tot 1945 was er geen socialistische werking van betekenis meer. Na de nederlaag van het fascisme besloot de gedecimeerde, uit ballingschap of het concentratiekamp teruggekeerde leiding af te zien van het vroegere zuilnetwerk (Niethammer 1979).

Italië, Frankrijk, de Scandinavische landen

Eerst was er Nederland. Daarna België, Oostenrijk en in mindere mate Zwitserland. Nu blijkt ook Duitsland, een groot land dat weinig lijkt op die kleine landen die als een natuurlijke biotoop voor zuilvorming werden beschouwd, voor 1933 begiftigd te zijn geweest met zuilen. Waarom zou zuilvorming zich dan ook niet elders hebben voorgedaan? Voor het comparatief onderzoek naar de zuilen zou het goed zijn mocht er een gecoördineerde verkenning in de onderscheiden landen van Europa op touw worden gezet. Dat kan ik hier niet bieden. Om evenwel aan te geven dat Duitsland niet zomaar de uitzondering is die de regel bevestigt, wil ik het landenoverzicht besluiten met een korte en selectieve beschrijving van zuilvorming in Italië, Frankrijk en de Scandinavische landen.

In Italië zijn er minstens twee zuilen, een katholieke en een communistische. Aan katholieke zijde werd zuilvorming lange tijd verhinderd doordat de paus, die zich niet wou neerleggen bij het verlies van de Pauselijke Staten in 1870, de katholieken verbood actief te participeren in de laïcale Italiaanse eenheidsstaat. Toen het 'non expedit' in 1918 werd opgeheven, kreeg onder impuls van de christen-democratische vleugel het katholieke netwerk meer vorm. Na 1922 arrangeerde het Vaticaan zich evenwel, zoals de conservatieve katholieken, met Mussolini en werden de katholieke partij evenals de katholieke vakbonden en de kassen van de landarbeiders verboden. Na de tweede wereldoorlog werd dan opnieuw gestart, deze keer met de steun van het Vaticaan en van de ondertussen bloeiende Katholieke Actie-organisaties. De schrik voor het communisme was ook groot. De 'Democrazia Cristiana' werd als anti-communistisch bolwerk de toonaangevende partij terwijl in het corporatieve vlak zuilorganisaties als de katholieke vakbond (CISL), de boerenbond (Coldiretti) en een katholieke Confederatie van Coöperatieven werden opgericht (Galli en Prandi 1970:166-226).

Als tegenpool van het katholieke bolwerk vond aan communistische zijde na de oorlog een gelijkaardige uitbouw plaats van een extensief netwerk van organisaties. Behalve de communistische partij vindt men er een vakbond (CGIL), de Unie van Italiaanse Vrouwen, de Nationale Alliantie van Boeren, de Nationale Vereniging van Italiaanse Partizanen, de Unie van de Volkssport, de Italiaanse Bond voor Ontspanning en Cultuur, de Vredespartizanen, de Nationale Bond voor Coöperatieven, ... (Galli en Prandi 1970:195-224). Het wordt zeker interessant om te volgen hoe de organisaties in het corporatieve kanaal gaan reageren op de tweestrijd, die in het zog van de ondergang van het communisme is ontbrand tussen de hervormde communistische partij PDS ('Partito Democratico della Sinistra') en de orthodoxe, in februari 1991 afgescheurde PRC ('Partito della Rifondazione Comunista').

In Frankrijk is er slechts één zuil te vinden, de communistische. Het land is weliswaar steeds diep verdeeld geweest, tot 1945 tussen de katholieke conservatieven en de anti-klerikale republikeinen, nadien vooral tussen republikeins rechts en socialistisch links. De politieke bewegingen en subculturen bleven echter steeds intern heterogeen en organisatorisch weinig uitgebouwd (Zeldin 1979). De Franse katholieken, die misschien nog als eerste in aanmerking kwamen voor verzuiling, opteerden in de jaren 1930 liever voor een kerkgecentreerd netwerk van Katholiek Actie-organisaties. Zij wilden daarmee eindelijk verlost geraken van de interne twisten, vooral over de aan te nemen houding ten aanzien van de republiek, die georchestreerde organisatievorming op sociaal en politiek vlak reeds decennialang met zich mee bracht (Hellemans 1988:370-376). Ook de socialisten probeerden een aantal keren een verzuild netwerk op te bouwen, maar konden nooit de vereiste eenheid van organisatie bereiken.

Alleen de communisten gingen heel wat verder op het verzuilingspad. Reeds voor de oorlog was de subculturele en organisatorische omkadering van de achterban, vooral in de communistisch gedomineerde gemeenten, aanzienlijk (Stovall 1990:145-167). Na 1945, dankzij de leidende rol in het verzet en de frontpositie van het Franse (en Italiaanse) communisme in de Koude Oorlog, deinde het communistische organisatiewezen nog verder uit. De partij (PCF) en de vakbond (CGT) waren uiteraard de belangrijkste organisaties. Zij werden bijgestaan door organisaties voor de jeugd, jongeren, vrouwen en ouden van dagen, een gediversifieerde 'Fédération Sportive et Gymnastique du Travail' (FSGT), de vereniging Frankrijk-USSR, organisaties voor oorlogsveteranen, schrijvers (CNE), huurders enz., een communistische pers en enkele commerciële organisaties, waaronder een bank, ... (een inventaris van het netwerk geeft Brayance 1952).

Tenslotte de Scandinavische landen. In Denemarken, Noorwegen, Zweden en Finland, nochtans landen met een relatief homogene cultuur, lijken de

arbeidersbewegingen ook allen wijdvertakte organisatienetwerken te hebben uitgebouwd. Opgericht naar het model van de Belgische BWP als indirecte partijen, hebben zij, ook na de introductie van individuele lidmaatschappen, veel van die traditioneel sterke verwevenheid tussen de arbeidersorganisaties behouden. Vooral de zeer grote invloed van de vakbonden op de partij wordt regelmatig in het licht gesteld (zie als een voorbeeld onder velen, Millen 1963). Verder werden ook bonden opgericht van coöperatieven, geheelonthouders, arbeiderssamaritanen en arbeiderssporters, bonden voor theater-, zang- en muzikliefhebbers, indrukwekkende centrales voor arbeidersopvoeding, socialistische jeugd- en vrouwenbewegingen, enz. (Fusilier 1965:61-82). Deze netwerken werden na 1945 niet ontmanteld.

Gundelach (1984:1061-1062) en Therborn (1989:201) maken voor Denemarken en Zweden nog gewag van boerenbewegingen, waarbinnen eveneens netwerken van organisaties met partijen, boerenbonden, jeugdverenigingen, enz. terug te vinden zijn. Gegeven de vele organisaties voor boeren in België, die als een subzuil in de katholieke zuil zijn ingebouwd (Van Molle 1990), is de aanwezigheid van boerenzuilen in Europa zeker een reële mogelijkheid.

Niettegenstaande de onbetwistbare verwantschap wil de Zweedse marxistische socioloog-politoloog Therborn (1989:198-203) deze arbeiders- en boerenbewegingen niet als zuilen bestempelen. Hij verkiest de in Zweden gangbare term 'volksbewegingen' (folkrörelser). Hij acht, in vergelijking met de Nederlandse zuilen, de subculturele afgrenzing niet exclusief genoeg en de organisatorische structurering niet hecht genoeg. Of dit oordeel nu terecht is of niet, het toont aan dat sommige bewegingen ook in landen met een homogene cultuur het ideaaltype 'zuil' op zijn minst dicht benaderen.

Verzuiling, gesegmenteerd pluralisme en consociationele democratie

Wat levert deze nog zeer voorlopige inventarisatie van het zuilenbestand op? Ten eerste valt op dat zuilen van wel zeer diverse ideologisch-subculturele aard kunnen zijn. Europa telt katholieke, socialistische, communistische, liberale, protestantse, ethnische zuilen, mogelijks boerenzuilen. Katholieke en socialistische zuilen komen in dit voorlopig overzicht het meest voor: katholieke in Nederland, België, Oostenrijk, Zwitserland, Duitsland en Italië, socialistische in Nederland, België, Oostenrijk, Zwitserland, Duitsland en eventueel in de Scandinavische landen. Men mag de verzuilende actoren en factoren dus niet louter in de confessionele hoek gaan zoeken. Ten tweede blijkt, zelfs met gebruik van een strengere definitie, dat zuilvorming niet beperkt blijft tot een door een quasi-goddelijke voorzienigheid uitgekozen reeks van kleine landen (de klassieke vier). Het komt ook voor in andere landen, zelfs in grote

(Duitsland, Frankrijk en Italië, eventueel de Scandinavische landen). Men mag zich in het onderzoek naar de zuilen niet fixeren op de specifieke kenmerken van één soort landen, laat staan op de particularismen van één land alleen (zoals in Nederland wel gebeurd is). Ten derde kwam in de zijlijn naar voren dat gesegmenteerde groepsvorming, die nog frequenter voorkomt, in een aantal gevallen, maar lang niet altijd uitmondt in verzuiling. Denk bijvoorbeeld aan de Franse katholieken. De stuwung, die naar verzuiling leidt, is geen aparte drang, maar maakt deel uit van een brede dynamiek in de moderne samenleving naar subcultuur- en organisatievorming. Dit is een herhaling in andere woorden van de ingangs gepresenteerde stelling dat verzuiling maar één vorm van segregatie is.

De belangrijkste consequentie uit de inventarisatie – ze werd in de inleiding al aangekondigd – loopt uit op een kritische bevraging van de metafoor zelf van de verzuiling. Met de metafoor – meerdere zuilen schragen het politieke dak – worden in feite drie zaken verenigd die elk onafhankelijk van elkaar kunnen voorkomen. Er is ten eerste de sociologische betekenis van verzuiling, namelijk de organisatorische uitbouw van een subcultuur. Hier gaat het om de bestudering van de zuilen afzonderlijk. De rondgang leerde dat zuilen als hoogtepunten van niet-territoriaal gesegmenteerde groepsvorming in zeer uiteenlopende contexten kunnen floreren.

De tweede betekenis van verzuiling verwijst naar de opdeling van een hele maatschappij in zuilen. De metafoor is immers gericht op het bestaan van meerdere zuilen van ongeveer gelijk gewicht. Zulke verzuiling van de maatschappij is heel wat minder frequent. Nederland (tot in de jaren '60), België en Oostenrijk kunnen gelden als voorbeelden van zulke verzuilde maatschappijen. In een aantal andere landen was de impact van de zuilen op het reilen en zeilen van de samenleving minder groot. De verzuiling van de Franse communisten leidde niet tot de verzuiling van de Franse samenleving. Evenmin bracht de verzuiling van de Duitse katholieken en socialisten de verzuiling van de Duitse samenleving mee. De verzuiling van deze groepen zorgde vanwege de indrukwekkende blokvorming die ermee gepaard ging, voor onrust bij de machtsdragers en de andere bevolkingsgroepen. Omdat het hier, in tegenstelling tot Nederland, België en Oostenrijk, om de verzuiling ging van groepen, die niet behoorden tot het centrum van de macht, voelden de andere groepen zich ook niet geroepen (gedwongen) om eveneens te verzuilen. Dus bleef de verzuiling van deze groepen een op zichzelf gesteld feit.

Het derde element in de verzuilingsmetafoor betreft het gemeenschappelijke politieke dak, dat de zuilen zouden dragen. Hier wordt de sfeer van politieke pacificatie tussen de zuilen opgeroepen. Dit is het geval wanneer in verzuilde samenlevingen de leiders van de zuilen bij uiterst belangrijke beslissingen zoals het kiesrecht of de schoolwetgeving besluiten om, in plaats van

de confrontatie aan te gaan, naar coöperatie te zoeken. Voorbeelden van zulke momenten van verzuilde consensusdemocratie – of sommige verzuilde democratieën in hun geheel als consociationeel kunnen getypeerd worden, laat ik hier in het midden – zijn de Pacificatie in Nederland in 1917, de beëindiging van de koningsstrijd en de schoolstrijd in België in de jaren '50, de 'Grote Coalitie' van katholieken en socialisten in het Oostenrijk van de jaren '50 en '60. Het probleem is echter dat er ook tegenvoorbeelden zijn. Tussen de twee wereldoorlogen was de Oostenrijkse samenleving wel verzuild, maar mondde de polarisatie tussen de katholieke en socialistische zuilen in 1934 toch uit in een open burgeroorlog. Een verzuilde samenleving impliceert niet ipso facto samenwerking aan de top. Omgekeerd kan het consociationele karakter van de democratie zeer uitgesproken zijn, zonder dat de samenleving als geheel verzuild is. Denk aan Zwitserland, dat sterk gesegmenteerd is maar waar de verzuiling (in de eerste betekenis) slechts zijdelings een rol speelt. Het verband tussen een verzuilde samenleving en consociationele besluitvorming is dus minder hecht dan de metafoor laat vermoeden.

In Nederland, het geboorteland van de verzuilingsterminologie en -theorie, kwam verzuiling tot in de jaren 1960 in de drie betekenissen voor. De verzuiling (in de eerste betekenis) had er rond de eeuwwisseling dermate om zich heen gegrepen dat de Nederlandse maatschappij in zijn geheel verzuilde. In plaats van te eindigen in een burgeroorlog bleef de Nederlandse democratie stabiel – dankzij de samenwerking van de leiders van de zuilen, aldus tenminste de theorie van Lijphart. De metafoor van de zuilen krijgt inderdaad pas zijn volle waarde wanneer de drie betekenissen samen voorkomen: meerdere zuilen schragen dan tesamen het maatschappelijke en politieke gebouw. De Europese rondgang leerde echter dat het nodig is de drie betekenisniveaus te onderscheiden.

Om dit onderscheid in alle duidelijkheid te laten uitkomen, stel ik voor dat aan die drie betekenisniveaus ook drie onderscheiden benamingen worden gegeven. De term 'verzuiling' (en ontzuiling) zou ik willen reserveren voor het eerste betekenisniveau, de organisatorische omwalling van een subcultuur. Om de opdeling van een maatschappij in submaatschappijen aan te duiden, gebruikt men beter de meer algemene term 'gesegmenteerd pluralisme'. Vele Europese samenlevingen zijn minstens een tijdlang gesegmenteerd geweest (Bijvoorbeeld Frankrijk, Duitsland (voor 1933), Italië en Zwitserland) (Almond 1970:45-48). In landen als Nederland, België en Oostenrijk is verzuiling de dominerende segmentatievorm (in België wordt ze gecombineerd met de territoriale scheidslijn tussen Vlaanderen en Wallonië). Hier kan men specifiek spreken over 'verzuild pluralisme'. Dezelfde distinctie is toepasbaar op het derde betekenisniveau van de metafoor. Om in het algemeen de samenwerking van politieke elites over de grenzen van de oppositie heen aan te

duiden, zijn wijd verspreide benamingen in omloop als 'consensus-, pacificatie- of consociationele democratie'. Zulke samenwerking kan plaatsvinden in landen met een gesegmenteerde politieke cultuur zonder veel verzuiling (zie Zwitserland). Wanneer consociationele besluitvorming in een verzuilde samenleving overheerst, zoals voor Nederland, België en Oostenrijk (na 1945), kan men dan opnieuw op een eenvoudige manier specificeren met de karakterisering 'verzuilde consensusdemocratie'. De dissectie van de metafoor van de verzuiling in drie betekenisniveaus levert dus uiteindelijk drie algemene begrippen op – segmentatie (segregatie), gesegmenteerd pluralisme en consensus- (pacificatie- of consociationele) democratie – met, wanneer het om de verzuilde invulling ervan gaat, drie specificaties – zuilen, verzuild pluralisme en verzuilde consensusdemocratie.

Met behulp van dit begrippenapparaat wil ik tot besluit van deze analyse de resultaten van de selectieve Europese rondgang nog even in een samenvattend schema in herinnering brengen (zie schema 1). Per land worden vier vragen gesteld:

- zijn er in het land ooit zuilen geweest?
- is de politieke cultuur van het land al dan niet gesegmenteerd?
- is de politieke cultuur van het land al dan niet verzuild te noemen?
- verloopt het politieke besluitvormingsproces volgens het type consensusdemocratie?

In Nederland, België en Oostenrijk is de verzuiling zeer diep doorgedrongen. In Oostenrijk heeft het wel tot na de tweede wereldoorlog geduurd vooraleer men vanuit die constellatie tot consociationele besluitvorming sloot. Zwitserland, Duitsland (voor 1933) en Frankrijk zijn voorbeelden van gesegmenteerde samenlevingen met zuilen in een bijrol. Alleen in het geval van Zwitserland probeert men de spanningen, die uit die segmentatie volgen, op te vangen via het streven naar besluitvorming bij consensus. De Scandinavische landen kennen een meer homogene politieke cultuur. Toch wijst ook hier de organisatorische uitbouw van de arbeiders- en de boerenbewegingen op de aanwezigheid van verzuilingstendenzen. Italië situeert zich, als een sterk gesegmenteerd land met twee belangrijke zuilen, de katholieke en de communistische, ergens tussenin op het continuüm dat leidt van niet-verzuild naar verzuild pluralisme. Indien ook het Italiaanse socialisme verzuild zou blijken te zijn, zou men het eerder als verzuild pluralistisch kunnen typeren. Consociationeel is de Italiaanse politiek, met de uitsluiting van de communisten van het beleid, zeker niet.

Schema 1. Zuilen, gesegmenteerd en verzuild pluralisme en consociationele democratie in een aantal Europese landen.

	zuilen	gesegmenteerd pluralisme	verzuild pluralisme	consociationele democratie
Nederland (tot 1960)	ja	ja	ja	ja
België	ja	ja	ja	ja
Oostenrijk	ja	ja	ja	ja (na '45) nee (voor '45)
Zwitserland	ja	ja	nee	ja
Duitsland	ja (tot '33)	ja (tot '33)	nee	nee
Frankrijk	ja	ja	nee	nee
Italië	ja	ja	nee (ja?)	nee
Scan. landen	eventueel	nee	nee	nee

Achtergronden bij het ontstaan van de zuilen

De meeste theorieën over de verzuiling hebben het karakter van case-studies. Ze volgen minutieus de ontwikkeling van één zuil (meestal de katholieke in Nederland), van één type zuil (de katholieke zuil in de kleine landen) of van enkele zuilen in één land. Dat heeft mooie studies opgeleverd. Maar het is riskant op basis van één geval of van enkele exemplaren in eenzelfde omgeving algemene conclusies te trekken die zouden moeten gelden voor de ganse soort. Emancipatie-, protectie- en klassetheorieën (zie Pennings in deze bundel) lijden aan dit euvel. Nu blijkt dat in Europa vele zuilen van zeer verschillend pluimage voorkomen, stelt zich des te scherper de vraag naar een algemene theorie die zowel een globale situering van het fenomeen van de verzuiling kan geven als ruimte laat voor de specifieke contexten, waarin zuilen zich bewegen. Het denken in termen van sociale bewegingen levert hier een geschikte invalshoek. Sociale bewegingen zijn er, vooral na 1800, in allerlei soorten en maten (liberale, conservatieve, socialistische, fascistische, matigheidsbeweging, malthusiaanse beweging, ...). Sociale bewegingen proberen, om hun doelstellingen te bereiken (soms grondige hervormingen van de ganse maatschappij), zoveel mogelijk mensen langdurig en intensief te mobiliseren. Daarbij maken zij werk van de uitbouw van bewegingsorganisaties en formeert zich door hun werking een bewegingsspecifieke subcultuur. Dit zijn niet toevallig de twee centrale dimensies, die men ook in de zuilen terugvindt. Want in sommige gevallen gebeurde die organisatie- en subcultuurvorming in een beweging zo extensief dat verzuiling het resultaat was. Vaak kon een

beweging daarbij trouwens steunen op een reeds bestaand sociaal-cultureel milieu (zoals het arbeidersmilieu of het katholiek milieu). Interpreteert men de verzuiling op deze manier, dan wordt duidelijk waarom zuilen zo verspreid en, alles bij elkaar genomen, relatief frequent voorkomen. Tevens kent deze interpretatie aan de zuilen een grotere historische relevantie toe dan in de andere theorieën gebruikelijk is, want het maakt van de geschiedenis van de verzuiling en ontzuiling een substantieel onderdeel van de ruimere geschiedenis van grote sociale bewegingen in de moderne samenleving (Hellemans 1990).

De samenhang tussen verzuiling en massamobilisatie, waarop het bewegingsperspectief de aandacht vestigt, blijkt ook uit de tijdsperiode waarin de zuilen zijn ontstaan. Uit de inventarisatie kwam naar voor dat zuilen weliswaar gedurende ettelijke decennia zijn ontstaan en opengebloeid. De eerste systematische zuilvorming geschiedde bij de Duitse katholieken en de Nederlandse gereformeerden vanaf 1870. Anderen, zoals de katholieke en communistische zuilen in Italië, kwamen door omstandigheden pas na 1945 tot ontplooiing. Het zwaartepunt van zuilvorming ligt echter toch in de decennia voor en na de eeuwwisseling. Voor 1870 en na 1960 heeft er in Europa geen zuilvorming van betekenis plaatsgevonden. Voor een verklaring van deze concentratie in de tijd van verzuilingsprocessen komt men dan als vanzelf terecht bij de moderniseringsprocessen, waardoor vanaf 1870 in Europa een massamaatschappij ontstaat. De gewone bevolking geraakt in die periode steeds meer betrokken in de bovenlokale maatschappij, zowel op politiek (algemeen stemrecht), economisch als op cultureel (uitbouw van het basisonderwijs) vlak. Ideologische stromingen en organisaties gaan dan dieper doordringen in het dagelijks leven. Bovenlokale betrokkenheid van grote bevolkingsgroepen op velerlei vlakken in breed georganiseerde ideologische stromingen wordt vanaf die tijd pas mogelijk (zie de opkomst van politieke partijorganisaties en vakbonden). Ook al staan met name de confessionele zuilen zeer wantrouwig tegenover vele aspecten van de moderne samenleving, het fenomeen van de verzuiling zelf is dus zeer wezenlijk verbonden met de moderniteit, tenminste in de periode tussen 1870 en 1960.

In de verzuilingsliteratuur werden al vele factoren genoemd die verzuiling zouden stimuleren. De lijst van zuilen in Europa suggereert nog zo'n factor, namelijk de aard van de beweging. Dat er zoveel katholieke en socialistische zuilen op de lijst figureren en zo weinig protestantse en liberale zuilen, kan moeilijk louter toeval zijn. De organisatorische incorporatie van personen in een levensomvattende gemeenschap zal immers eerder tot stand komen in sociale bewegingen, die zoals de katholieken, socialisten en communisten het collectief centraal stellen en bovendien alle maatschappelijke terreinen volgens hun beginsel willen inrichten. Liberalen en gewoonlijk ook protestanten leggen daarentegen meer de nadruk op de individuele persoon (en beslechten

conflicten dus minder autoritatief en meer schismatiek) en op de autonomie van de verschillende levenssferen (denk aan de Twee Rijkenleer van Luther). Het kan verklaren waarom de protestants-gereformeerde zuil in Nederland in de lijst van zuilen alleen staat in zijn soort. Dat van alle protestanten alleen de Nederlandse verzuilden, heeft wellicht te maken met het feit dat deze zuil juist uit de calvinistische en niet uit de lutheraanse traditie stamt. In ieder geval toont de tegenstelling tussen de veelvuldige verzuiling van de katholieken en de uitzonderlijke verzuiling van de protestanten aan dat het bij verzuiling van geen belang is of de beweging religieuze overwegingen hanteert, maar wel welke groepsdynamische eigenschappen ze vertoont.

Ook de nationale context, waarin een beweging opereert, speelt uiteraard een rol in het proces van zuilvorming. Een absolute basisvoorwaarde is zonder twiifel een democratisch politiek regime (zie reeds Kruyt 1957:15). Een autoritair-democratisch regime geeft reeds voldoende bewegingsruimte voor zuilvorming (zie Duitsland en Oostenrijk voor 1918). Eénpartijenregimes dulden echter geen tegenstanders, zeker geen geduchte blokken als de zuilen. Zowel Mussolini als Hitler en – in Oostenrijk – Dolfuss hebben de zuilen dan ook onmiddellijk na de vestiging van hun macht ontmanteld. Interessanter lijkt me het onderscheid dat men naar analogie met de vorming van staten zou kunnen maken tussen primaire zuilen en zuilvorming (cfr. 'pristine states') – de eerste zuilen die zonder voorbeeld worden opgericht – en secundaire zuilen en zuilvorming, de volgers. De aanwezigheid van dominante zuilen in een land zet immers ook de andere ideologische stromingen aan, dwingt hen zelfs in zekere mate tot het volgen van de verzuilingsstrategie. De liberale zuilen in België en Nederland en de Vlaams-nationalistische zuil in de jaren '30 in België lijken me goede voorbeelden van secundaire zuilvorming. Secundaire zuilvorming geldt ook voor onderdelen van zuilen. Van zodra één zuil op een bepaald domein tot de oprichting van een zuilorganisatie overgaat, zijn de anderen immers gemakkelijk geneigd om hetzelfde te doen.

Na 1945-1960: vier zuiltrajecten

In Nederland zijn de zuilen gedesintegreerd: eerst de socialistische, dan op spectaculaire wijze de katholieke, in mindere mate de gereformeerde. In de ontzuilingsgeschiedenissen in Nederland gaat men er dan ook vaak vanuit dat deze desintegratie niet kon uitblijven, dat zuilen voorbestemd waren om uit elkaar te breken. Een blik op het lot van de zuilen in andere landen toont echter dat dit scenario helemaal niet vanzelfsprekend is. Er zijn meerdere evoluties mogelijk. Om die uiteenlopende trajecten te systematiseren, die zuilen, eens ze uitgebouwd zijn, kunnen volgen, werd een typologie geconstrueerd (voor

het volgende, zie Hellemans 1990:175-192). Als vertrekbasis dienen de twee essentiële karakteristieken van de zuilen oude stijl, het uitgebreide organisatienetwerk en de herkenbare bewegingssubcultuur. Via kruising krijgen we vier ideaaltypische trajecten (zie schema 2).

Schema 2. Vier trajecten, naargelang subcultuur en/of organisatienetwerk behouden blijven (+) dan wel verdwijnen (-)

		subcultuur	
		—	+
organisatie- netwerk	—	(a) <i>desintegratie</i> vb. Ned. kath. Ned., Du. soc.	(d) <i>amputatie</i> vb. Du. kath.
	+	(b) <i>transformatie</i> vb. Be., Oost. kath. Be., Oost. soc.	(c) <i>orthodoxie</i> vb. Franse comm. fundamentalisten

In het klassieke traject (a) desintegreert het organisatienetwerk als gevolg van de vervaging van de subcultuur. Zoals gezegd hebben de Nederlandse zuilen dit traject gevolgd. Paradigmatisch is het geval van de katholieke zuil: de onrust van de jaren 1950 breidde zich uit tot een openlijke identiteitscrisis in de jaren '60 en tot een desintegratie van het organisatienetwerk in de jaren '70 (Thurlings 1978:133 e.v.; Duffhues e.a. 1985). Sommige organisaties zochten samenwerking in interconfessioneel verband (de fusie van KVP, ARP en CHU tot CDA). Andere fusioneerden tot neutrale organisaties (de fusie van NVV en NKV tot FNV). Nog andere behielden hun katholieke identiteit (KRO, katholiek onderwijs). De Nederlandse en Duitse socialistische zuilen passen ook hoofdzakelijk in dit scenario. De subculturele erosie van (de) arbeidersmilieu(s) en -beweging(en), die al in het interbellum begonnen was, en niet in het minst het streven van de socialistische leiding naar meer eenheid en naar een verbreding van de aanhang, maakten dat de socialistische zuilnetwerken na de oorlog niet meer (Duitsland) of niet meer in grote mate (Nederland) werden heropgebouwd.

In het transformatietraject (b) blijven niettegenstaande de erosie van de subcultuur de zuilorganisaties en het netwerk voortbestaan. De zuilen in België en Oostenrijk volgen dit scenario. Het organisatorische luik van de zuilen werd weliswaar opgetrokken op basis van en ter versterking van een subcultuur, maar de organisatorische zuilelites beschikken toch over een

zelfstandige speelruimte. Het gebeurt vaak dat organisaties zich in de loop van hun geschiedenis heroriënteren en zo hun overleving veilig stellen. Op analoge wijze hebben ook een aantal zuilnetwerken zich aangepast aan de vermindering van de subculturele steun. Deze zuilen hebben zich getransformeerd tot neo-zuilen. Dat is ondermeer gebeurd bij de katholieke, socialistische en liberale zuilen in België. Subculturele herkenningspunten zijn daarbij niet helemaal verdwenen, maar werden wel gegeneraliseerd tot een vager, minder bindend waardenpatroon (Billiet en Dobbelaere 1976; Laermans 1992). Om de tot cliënten vervreemde leden te blijven aanspreken, werd bovendien de werking van de zuilorganisaties aangepast in de richting van meer professionalisering en een betere en meer domeinspecifieke dienstverlening. De hogere uitgaven, die deze modernisering meebracht, werden bekostigd met subsidies van de overheid. De wederzijdse vervlechting van neo-zuilorganisaties en politieke partijen werd aldus in het kader van de verzorgingsstaat op een nieuwe basis geconsolideerd (Huyse 1984, 1987; Hellemans 1990:229-251).

In het derde scenario, het orthodoxietraject (c), wordt zowel de subculturele identiteit als de organisatorische structuur onverkort gehandhaafd. Ingaande tegen de trend van de maatschappelijke ontwikkelingen na 1960 sluit men hier de rangen. De prijs die voor zulke rigiede handhaving van een gesloten minisamenleving betaald wordt, is hoog. Het voortdurende verlies van leden, die de spanning tussen de orthodoxe zuil en de heterogene wereld niet meer uithouden, drukt of houdt zulke zuilen immers in de maatschappelijke marginaliteit. Een in alle opzichten typerend voorbeeld is het lot van de Franse communisten, die zich, anders dan hun Italiaanse geestesgenoten, nooit ver op het transformatiepad hebben gewaagd. Ook de mogelijke verzuilingspogingen in West-Europa van fundamentalistische groepen horen thuis in dit scenario. Het vierde en laatste scenario, het amputatietraject (d), hoort in feite eerder thuis in het verzuilingstijdperk. Hier verzaakt de zuilelite, op een moment dat de subculturele identiteit nog volop floreert, toch aan een deel van de zuilorganisaties. Zo kunnen, om interne spanningen te vermijden, de meest omstreden organisaties uit het netwerk worden verwijderd. De Duitse katholieken bijvoorbeeld zagen na 1945 af van een eigen katholieke partij ten voordele van de interconfessionele CDU/CSU. De vak- en boerenbonden van hun kant gingen op in eenheidsverbanden. Van het vooroorlogse, uitgebreide netwerk van organisaties bleven omzeggens alleen de religieuze en de welzijnsorganisaties over. De Duitse katholieken volgden daarmee de zwaar verdeelde Franse katholieken, die reeds in de jaren 1930 hadden geopteerd voor een kerkgecentreerd netwerk zonder politieke partij. De zuilelites kunnen ook omgekeerd de sociale en culturele zuilorganisaties afstoten om meer ademruimte te creëren voor de politieke partij. De Nederlandse socialisten, die ook gedeeltelijk onder het desintegratietraject gesubsumeerd kunnen worden, zijn

hiervan een voorbeeld. Zoals gezegd is het amputatiescenario een buitenbeentje. Het wijst erop dat zuilvorming, ook in zijn hoogdagen, nooit vanzelfsprekend was (cfr. de jarenlange discussie over de interconfessionele vakbonden in Nederland) en dat het zelfs om verschillende redenen kon worden afgebroken.

Enkele beschouwingen bij de evolutie van de zuilen na 1945-60

Uit de inventarisatie valt op te maken dat er in West-Europa na 1960, afgezien van fundamentalistische oprispingen, geen substantiële zuilvorming meer plaatsgevonden heeft. Het tijdperk van de verzuiling in Europa situeert zich tussen 1870 en 1960. Na 1960 komen de zuilen in een defensieve positie terecht: zij vallen uiteen, passen zich aan of trekken zich in een egelstelling terug. Dat alle zuilen het moeilijk krijgen, is het gevolg van een globale wijziging van het maatschappelijk klimaat, die even diepgaand is als het begin van de massamaatschappij en van het verzuilingstijdperk in de tweede helft van de negentiende eeuw. Een nieuwe fase van de moderniteit breekt aan (zie van Deth en van der Eijk in deze bundel).

In de zuilen en de sociale bewegingen uit deze nieuwe fase zich in een trend naar dissociatie van persoon, organisatie en zuil (beweging) (Hellemans 1990: 207-227). De leden en de achterban nemen een grotere distantie in acht en zeggen hun loyaliteit sneller op (zie de wisselende kiezer, de terugloop van het misbezoek en van de 1 mei-vieringen, 'de crisis van het militantisme'). De organisaties reageren daarop met professionalisering, aandacht voor de dienstverlening en een grotere domeinspecialisatie: zij concentreren zich op hun eigen activiteiten en functioneren minder als onderdeel van het geheel, van de zuil. De individualisering van de personen en de verzelfstandiging van de organisaties zetten allebei de zuilsamenhang onder verhoogde druk. Maar zoals gezegd leidt deze verhoogde kwetsbaarheid niet noodzakelijk tot ontzuiling. De zuilen kunnen op deze bedreiging op verschillende manieren reageren, met desintegratie, maar ook met transformatie of met orthodoxie.

Welke verdere route uiteindelijk afgelegd wordt, hangt, zoals steeds, van veel factoren af. Eén van deze factoren is de constellatie, waarin de zuilen opereren. In landen als België, Oostenrijk en Italië zijn zowel de maatschappij als de politiek gepolariseerd geraakt tussen twee grote zuilen, die met elkaar wedijveren (of lange tijd wedijverden) om de hegemonie. In andere landen zoals Nederland, Zwitserland en Duitsland hebben de zuilen geen uitzicht op een meerderheidspositie gehad. Het is zeker geen toeval dat de organisatie-netwerken in de drie gepolariseerde landen gecontinueerd werden terwijl de zuilen daarentegen in een land als Nederland ontmanteld werden. In gepolariseerde landen zijn de tegenstellingen groter en zullen de subculturele iden-

titeiten minder snel afbrokkelen. En ook wanneer de subculturen vervagen, blijven fusies tussen voormalige aartsrivalen moeilijk liggen en zullen de zuilelites gemakkelijker opteren voor de minder ingrijpende transformatie-strategie (voor een vergelijking van België en Nederland onder dit aspect, zie Hellemans en Schepers 1992:353 e.v.).

Het valt op dit ogenblik niet uit te maken of de getransformeerde en orthodoxe zuilen zich in de toekomst wel zullen weten te handhaven. Onafhankelijk daarvan bevestigt de Europese rondreis door het zuilenlandschap in ieder geval het gevoel dat in Nederland overheerst, namelijk dat, in Europa althans, het tijdperk van de verzuiling (en van de niet-territoriale segmentatie) voorbij is. Misschien breekt het nu door in de Derde Wereld. De systematische mobilisatie en organisatie van de massa is daar immers pas begonnen.

Literatuur

- Almond, G.A.
1970 'Comparative Political Systems.' In: ID., *Political Development*. Boston: Little Brown, pp. 29-49 (oorspr. 1956).
- Altermatt, V.
1980 'Katholische Subgesellschaft. Thesen zum Konzept der 'katholischen Subgesellschaft' am Beispiel des Schweizer Katholizismus.' In: K. Gabriel, F.-X. Kaufmann (Hrsg.), *Zur Soziologie des Katholizismus*. Mainz: Grünewald, pp. 145-165.
- Art, J.
1977 *Kerkelijke structuur en pastorale werking in het bisdom Gent tussen 1830 en 1914*. Kortrijk: UGA (Standen en Landen LXXI).
- Billiet, J.
1988 *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*. Leuven: U.P. (KADOC-Studies 6).
- Billiet, J., K. Dobbelaere
1976 *Godsdienst in Vlaanderen*. Leuven: Davidsfonds.
- Brayance, A.
1952 *Anatomie du Parti Communiste Français*. Paris: Denoël.
- Clercq, B.J. de
1968 *Kritiek van de verzuiling*. Lier: Van Inn.
- Daalder, H.
1966 'The Netherlands: Opposition in a Segmented Society.' In: R.A. Dahl (ed.), *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven: Yale U.P., pp. 188-236.
1971 'On Building Consociational Nations: the Cases of the Netherlands and Switzerland.' *International Social Science Journal*, XXIII/3, pp. 355-370.
1984 'On the Origins of the consociational Democracy Model.' *Acta Politica*, XIX/1, pp. 97-116.
- Deschouwer, K., R.A. Koole
1992 'De ontwikkeling van partij-organisaties in België en Nederland 1960-1990.' *Sociologische Gids*, XXXIX/5-6, pp. 324-345.
- Dierickx, G.
1986 'De sociologen en de verzuiling. Over het nut van deterministische en strategische paradigma's.' *Tijdschrift voor Sociologie*, VII/3, pp. 509-549.
- Dobbelaere, K.
1982 'De katholieke zuil nu: desintegratie en integratie.' *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XIII/1, pp. 119-160.
- Doorn, J.A.A. van
1956 'Verzuiling: een eigentijds probleem van sociale controle.' *Sociologische Gids*, III/3-4, pp. 41-49.
- Duffhues, T., A. Felling, J. Roes
1985 *Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*. Baarn: Ambo.
- Fritzl, H., M. Uitz
1975 'Kritische Anmerkungen zur sogenannten Lagertheorie.' *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, IV/3, pp. 325-332.
- Fusilier, R.
1965 *Les Pays Nordiques*. Paris: Pichon & Durand-Auzias.
- Gabriel, K., F.-X. Kaufmann (Hrsg.)
1980 *Zur Soziologie des Katholizismus*. Mainz: Grünewald.
- Galli, G., A. Prandi
1970 *Problems of Political Participation in Italy*. New Haven: Yale U.P.
- Gerard, E. (red.)
1991 *De christelijke arbeidersbeweging in België*. Leuven: U.P. (KADOC-Studies 11).
- Gundelach, P.
1984 'Social transformation and new forms of voluntary associations.' *Social Science Information*, XXIII/6, pp. 1049-1081.
- Haegendoren, M. van, L. Vandenhove
1983 'Morfologie van de socialistische zuil.' *De Nieuwe Maand*, XXVI/10, pp. 640-675.
- Hellemans, S.
1988 'Katholicisme en verzuiling in België, Duitsland, Nederland en Frankrijk.' *Tijdschrift voor Sociologie*, IX/3, pp. 351-393.
1990 *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*. Leuven: U.P. (KADOC-Studies 10).
- Hellemans, S., R. Schepers
1992 'De ontwikkeling van corporatieve verzorgingsstaten in België en Nederland.' *Sociologische Gids*, XXXIX/5-6, pp. 346-364.
- Hulst, H. van, A. Pleysier, A. Scheffer
1969 *Het Roode Vaandel volgen wij*. *Geschiedenis van de SDAP van 1880 tot 1940*. Den Haag: Kruseman.

- Huyse, L.
1984 'Pillarization Reconsidered.' *Acta Politica*, XIX/1, pp. 145-158.
1987 *De verzuiling voorbij*. Leuven: Kritak.
- Kriegel, A.
1985 *Les Communistes Français 1920-1970*. Paris: Seuil.
- Kriesi, H.
1990 'Federalism and pillarization: the Netherlands and Switzerland compared.' *Acta Politica*, XXV/4, pp. 433-450.
- Kruyt, J.P.
1957 'Sociologische beschouwingen over zuilen en verzuiling.' *Socialisme en Democratie*, XIV/1, pp. 11-29.
- Kruyt, J.P., W. Goddijn
1962 'Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces.' In: A.N.J. Den Hollander (red.), *Drift en koers, een halve eeuw sociale verandering in Nederland*. Assen: Van Gorcum, pp. 227-263.
- Laermans, R.
1992 *In de greep van de 'moderne tijd'. Modernisering en verzuiling. Evoluties binnen de ACW-vormingsorganisaties*. Leuven: Garant.
- Langendries, E.
1989 'De niet-partijpolitieke organisaties: een liberale zuil?' In: A. Verhulst en H. Hasquin (red.), *Het Liberalisme in België*. Brussel: Delta, pp. 91-100.
- Lehmbruch, E.
1967 *Proporzdemokratie. Politisches System und politische Kultur in der Schweiz und in Österreich*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
1984 'Interorganisatorische Verflechtungen im Neokorporatismus.' In: J.W. Falter, Ch. Fenner, M.Th. Greven (Hrsg.), *Politische Willensbildung und Interessenvermittlung*. Opladen: Westdeutscher Verlag, pp. 467-482.
- Lepsius, R.M.
1966 'Parteiensystem und Sozialstruktur: zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft.' In: W. Abel u.a. (Hrsg.), *Wirtschaft, Geschichte und Wirtschaftsgeschichte*. Stuttgart: Fischer, pp. 371-392.
- Lidtke, V.
1985 *The Alternative Culture. Socialist Labor in Imperial Germany*. New York: Oxford U.P.
- Lijphart, A.
1968 *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkeley: University of California Press.
1969 'Consociational Democracy.' *World Politics*, XXI/2, pp. 207-225.
1971 'Verzuiling.' In: A. Hoogerwerf (red.), *Verkenningen in de politiek*. Alphen aan den Rijn: Samson, Deel II, pp. 24-37.
- Lipset, S.M., S. Rokkan
1967 'Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction.' In: S.M. Lipset, S. Rokkan (ed.), *Party Systems and Voter Alignments*. Glencoe: Free Press, pp. 1-64.

- Luther, K.R.
1992 'Consociationalism, Parties and the Party System.' *West European Politics*, XV, pp. 45-98.
- Mac Ray, K. (ed.)
1974 *Consociational Democracy. Political Accommodation in Segmented Societies*. Toronto: McClelland & Stuart.
- Millen, B.
1963 'The Relationship of the Norwegian Labor Party to the Trade Unions.' In: E. Kassalow (ed.), *National Labor Movements in the Postwar World*. Evanston (Ill): Northwestern U.P., pp. 119-141.
- Miroir, A.
1982 'Le Syndicalisme Libéral (1894-1961).' *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XIII/1, pp. 59-82.
- Molle, L. van
1990 *Ieder voor Allen. De Belgische Boerenbond 1890-1990*. Leuven: U.P. (KADOC-Studies 9).
- Niethammer, L.
1979 'Rekonstruktion und Desintegration: Zum Verständnis der deutschen Arbeiterbewegung zwischen Krieg und Kalten Krieg.' In: H.A. Winkler (Hrsg.), *Politische Weichenstellungen im Nachkriegsdeutschland 1945-1953*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 26-43.
- Plasser, F., P.A. Ulram, A. Grausgruber
1992 'The Decline of 'Lager Mentality' and the New Model of Electoral Competition in Austria.' *West European Politics*, XV, pp. 17-44.
- Righart, H.
1986 *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*. Meppel: Boom.
- Ritter, G.A.
1985 *Die deutschen Parteien 1830-1914*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Rogier, L.J.
1956 *Katholieke herleving*. Den Haag: Pax.
- Rokkan, S.
1977 'Towards a Generalized Concept of 'Verzuiling': A Preliminary Note.' *Political Studies*, XXV/4, pp. 563-570.
- Sperber, J.
1984 *Popular Catholicism in Nineteenth-Century Germany*. Princeton: U.P.
- Steiner, J.
1974 *Amicable Agreement versus Majority Rule. Conflict Resolution in Switzerland*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Steininger, R.
1975 *Polarisierung und Integration. Eine vergleichende Untersuchung der strukturellen Versäulung der Gesellschaft in den Niederlanden und in Österreich*. Meisenheim am Glan: A. Hain.
1977 'Pillarization (verzuiling) and Political Parties.' *Sociologische Gids*, XXIV/4, pp. 242-257.

- Stovall, T.
1990 *The Rise of the Paris Red Belt*. Berkeley: University of California Press.
- Stuurman, S.
1983 *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen: SUN.
- Therborn, G.
1989 'Pillarization' and 'Popular Movements'. Two Variants of Welfare State Capitalism: the Netherlands and Sweden.' In: F.G. Castles (ed.), *The Comparative History of Public Policy*. Oxford: Polity Press.
- Thijn, Th. van
1976 *De rooie familie*. Amsterdam: De Trommel/WBS.
- Thurlings, J.M.G.
1978 *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Deventer: Van Loghum Slaterus (2de druk; oorspr. 1971).
- Wandruszka, A.
1954 'Österreichs politische Struktur. Die Entwicklung der Parteien und politischen Bewegungen.' In: H. Benedikt (Hrsg.), *Geschichte der Republik Österreich*. München: Oldenbourg, pp. 289-485.
- Wolff, L. de
1984 'De Oostenrijkse methode.' *Intermediair*, XX/12, pp. 1-9.
- Zeldin, Th.
1979 *France 1848-1945. DLII: Politics and Anger*. Oxford: U.P.

Hoe uniek is de Nederlandse consensusdemocratie?

Philip van Praag Jr.

Het Nederlandse politieke stelsel wordt met enige regelmaat aangeduid als een consensusdemocratie. Problemen en conflicten worden in een dergelijk stelsel opgelost door intensief overleg en het sluiten van compromissen. Net als in de jaren zestig staat deze consensusdemocratie, evenals het verwante verschijnsel van de overleg-economie, tegenwoordig in een kwade reuk. In de jaren zestig werd de aanval geopend op de 'regentenmentaliteit' van de gezagsdragers en de 'politieke onduidelijkheid', nu ergeren velen zich aan de 'stroperigheid' in de politiek en het gebrek aan besluitvaardigheid.

Deze journalistieke analyses zijn sterk beïnvloed door het werk van politicologen als Daalder en Lijphart. Centraal in het werk van Lijphart staat het begrip consensus: het streven van de politieke elites om conflicten via overleg en compromissen op te lossen. Het consensus-streven van de politieke elites zou kenmerkend zijn voor de Nederlandse politieke cultuur. Daalder ziet dit gedrag van de elites als het resultaat van eeuwenlang vreedzaam samenleven van bevolkingsgroepen met verschillende godsdienst en verschillende economische belangen. Lijphart heeft minder oog voor de historische achtergronden en ziet het streven naar consensus als een bewuste poging, ten tijde van de pacificatie, om voortaan via overleg de problemen tussen de zuilen op te lossen (zie de bijdrage van Pennings).

In deze bijdrage staat het begrip consensus eveneens centraal. Het begrip zal nader worden ingevuld, en nagegaan zal worden waar politicologen als Lijphart op doelen als ze over het consensus-streven in de Nederlandse politiek spreken. Aandacht zal ook worden besteed aan de wijze waarop Lijphart het begrip consensus gebruikt om een typologie van democratische systemen te ontwerpen. De verschillende pogingen die na 1966 zijn ondernomen om het Nederlandse politieke stelsel te veranderen zullen geanalyseerd worden, waarbij de vraag centraal zal staan op welke punten verschillende politieke partijen hebben geprobeerd de consensus te doorbreken.

Op een aantal punten zullen vergelijkingen gemaakt worden met Engeland, een land dat vaak wordt gezien als prototype van een consensus ontberend stelsel. Vergelijking van het Nederlandse politieke stelsel met het stelsel van andere landen is mede van belang omdat voorstellen om het Nederlandse stelsel te verbeteren veelal voorbij gaan aan de ervaringen en problemen in andere landen.